

طبیعت در نهج البلاغه

(شرح واژه‌های جامد نهج البلاغه از نظر معنایی و بلاغی)

پژوهش و نگارش:

عباس جوانمرد دولاما

اسفندیار محسنی گورچین قلعه

ویرایش:

دکتر غلامرضا باطنی

فهرست مطالب

۱-۱- مقدمه ۱

فصل اول:

تعریف مفاهیم

- ۱-۱- مفهوم طبیعت ۷
- ۱-۱-۱- مفهوم طبیعت از لحاظ لغت ۷
- ۱-۱-۲- مفهوم طبیعت از لحاظ اصطلاح ۷
- ۱-۱-۳- طبیعت در تاریخ فکر ۸
- ۱-۱-۴- طبیعت در علم الجمال ۸
- ۱-۱-۵- طبیعت در میدان ادب ۸
- ۱-۱-۶- طبیعت در نهج البلاغه ۹
- ۱-۱-۷- انواع طبیعت ۹
- ۱-۱-۷-۱- طبیعت نزدیک و دور ۱۰
- ۱-۱-۷-۲- طبیعت جامد (بی جان) و زنده ۱۰
- ۱-۱-۷-۳- طبیعت حقیقی و صناعی ۱۱

۱۲	۱-۲- مفهوم دلالت، حقیقت و مجاز
۱۲	۱-۲-۱- مفهوم دلالت از منظر لغوی
۱۲	۱-۲-۲- مفهوم دلالت از منظر اصطلاحی
۱۳	۱-۲-۳- دلالت حقیقی و مجازی

فصل دوم:

بررسی دلالت حقیقی و مجازی مفردات طبیعت جامد (بی جان) در نهج البلاغه

۱۷	۲-۱- مقدمه
۱۷	۲-۲- بررسی دلالت حقیقی و مجازی طبیعت جامد قریب
۱۷	۲-۲-۱- ارض
۱۸	۲-۲-۲- رسم
۲۸	۲-۲-۳- اَصْبَحَ
۲۹	۲-۲-۴- بررسی دلالت اَنْسَل در متن نهج البلاغه
۳۰	۲-۲-۵- اَفَق
۳۱	۲-۲-۶- بررسی دلالت الأفق در متن نهج البلاغه
۳۲	۲-۲-۷- بَحْر
۳۳	۲-۲-۸- بررسی دلالت البحر در متن نهج البلاغه
۳۶	۲-۲-۹- بُرْج
۳۷	۲-۲-۱۰- بررسی دلالت البرج در متن نهج البلاغه
۳۸	۲-۲-۱۱- بُرْد
۳۹	۲-۲-۱۲- بررسی دلالت البرد در متن نهج البلاغه
۴۱	۲-۲-۱۳- البَرّ
۴۲	۲-۲-۱۴- بررسی دلالت البرّ در متن نهج البلاغه
۴۴	۲-۲-۱۵- بُرْزَخ
۴۴	۲-۲-۱۶- بررسی دلالت البرزخ در متن نهج البلاغه
۴۵	۲-۲-۱۷- بُصِیص
۴۶	۲-۲-۱۸- بررسی دلالت البصيص در متن نهج البلاغه
۴۶	۲-۲-۱۹- تَرَاب
۴۷	۲-۲-۲۰- بررسی دلالت التراب در متن نهج البلاغه
۴۸	۲-۲-۲۱- تَرَى

۴۹	۲-۲-۲۲- بررسی دلالت التّری در متن نهج البلاغه
۴۹	۲-۲-۲۳- جَبَل
۵۰	۲-۲-۲۴- بررسی دلالت الجبل در نهج البلاغه
۵۳	۲-۲-۲۵- جُزِف
۵۳	۲-۲-۲۶- دلالت الجُزف در متن نهج البلاغه
۵۴	۲-۲-۲۷- جَلَمَد
۵۵	۲-۲-۲۸- بررسی دلالت الجَلَمَد در متن نهج البلاغه
۵۵	۲-۲-۲۹- جَمَر
۵۶	۲-۲-۳۰- بررسی دلالت الجَمَر در متن نهج البلاغه
۵۶	۲-۲-۳۱- جُنْدَل
۵۷	۲-۲-۳۲- بررسی دلالت الجُنْدَل در متن نهج البلاغه
۵۷	۲-۲-۳۳- حَثَل / حَثَلَة
۵۸	۲-۲-۳۴- بررسی دلالت حثاله در متن نهج البلاغه
۵۹	۲-۲-۳۵- حَجَر
۵۹	۲-۲-۳۶- بررسی دلالت الحَجَر در متن نهج البلاغه
۶۲	۲-۲-۳۷- الحَر
۶۲	۲-۲-۳۸- بررسی دلالت الحَر در متن نهج البلاغه
۶۳	۲-۲-۳۹- حَرِيق
۶۴	۲-۲-۴۰- بررسی دلالت الحریق در متن نهج البلاغه
۶۴	۲-۲-۴۱- حَزَن / حَزونة
۶۵	۲-۲-۴۲- بررسی دلالت الحَزَن / الحزونة در متن نهج البلاغه
۶۶	۲-۲-۴۳- خَلو
۶۶	۲-۲-۴۴- بررسی دلالت الخلو در متن نهج البلاغه
۶۸	۲-۲-۴۵- حُمْر / حُمْرة
۶۹	۲-۲-۴۶- بررسی دلالت الخمر در متن نهج البلاغه
۷۰	۲-۲-۴۷- أَخْدُوْد
۷۱	۲-۲-۴۸- بررسی دلالت الأخدود در متن نهج البلاغه
۷۲	۲-۲-۴۹- خَرِيف
۷۲	۲-۲-۵۰- بررسی دلالت الخریف در متن نهج البلاغه
۷۳	۲-۲-۵۱- حُضْرَة

۷۴	۵۲-۲-۲- بررسی دلالت الخُضرة در متن نهج البلاغه
۷۵	۵۳-۲-۲- دُخان
۷۶	۵۴-۲-۲- بررسی دلالت الدُّخان در متن نهج البلاغه
۷۷	۵۵-۲-۲- دیمَة
۷۷	۵۶-۲-۲- بررسی دلالت الدَّیمَة در متن نهج البلاغه
۷۸	۵۷-۲-۲- ذَّهَب
۷۹	۵۸-۲-۲- بررسی دلالت الذَّهَب در متن نهج البلاغه
۷۹	۵۹-۲-۲- ذِیْع
۸۰	۶۰-۲-۲- بررسی دلالت الذَّیْع در متن نهج البلاغه
۸۲	۶۱-۲- رَجَف
۸۲	۶۲-۲-۲- بررسی دلالت الرِّجف در متن نهج البلاغه
۸۳	۶۳-۲-۲- رُوعَان
۸۴	۶۴-۲-۲- بررسی دلالت الرُّوعَان در متن نهج البلاغه
۸۴	۶۵-۲-۲- زُفیر
۸۵	۶۶-۲-۲- بررسی دلالت الزُّفیر در متن نهج البلاغه
۸۵	۶۷-۲-۲- زَلْزَلَة
۸۶	۶۸-۲-۲- بررسی دلالت الزَّلْزَلَة در متن نهج البلاغه
۸۷	۶۹-۲-۲- سَبیل
۸۸	۷۰-۲-۲- بررسی دلالت السَّبیل در متن نهج البلاغه
۹۰	۷۱-۲-۲- سَحَر
۹۱	۷۲-۲-۲- بررسی دلالت السَّحَر در متن نهج البلاغه
۹۱	۷۳-۲-۲- ساحل
۹۲	۷۴-۲-۲- بررسی دلالت السَّاحل در متن نهج البلاغه
۹۳	۷۵-۲-۲- سِرَاج
۹۳	۷۶-۲-۲- بررسی دلالت السَّرَاج در متن نهج البلاغه
۹۵	۷۷-۲-۲- سَهْل / سَهْلُول
۹۶	۷۸-۲-۲- بررسی دلالت السَّهْلُول در متن نهج البلاغه
۹۷	۷۹-۲-۲- سَبیل
۹۷	۸۰-۲-۲- بررسی دلالت السَّبیل در متن نهج البلاغه
۹۹	۸۱-۲-۲- شِئَاء

- ۸۲-۲-۲- بررسی دلالت الشَّاء در متن نهج البلاغه ۹۹
- ۸۳-۲-۲- شَعْلَة ۱۰۰
- ۸۴-۲-۲- بررسی دلالت الشَّعْلَة در متن نهج البلاغه ۱۰۱
- ۸۵-۲-۲- ضَبَح، صَبَاح، أَصْبَاح ۱۰۱
- ۸۶-۲-۲- بررسی دلالت الضَّبَح در متن نهج البلاغه ۱۰۲
- ۸۷-۲-۲- صَخْرَة ۱۰۳
- ۸۸-۲-۲- بررسی دلالت الصَّخْرَة در متن نهج البلاغه ۱۰۴
- ۸۹-۲-۲- صِرَاط ۱۰۵
- ۹۰-۲-۲- بررسی دلالت الصِّرَاط در متن نهج البلاغه ۱۰۵
- ۹۱-۲-۲- صَعِيد ۱۰۶
- ۹۲-۲-۲- بررسی دلالت الصَّعِيد در متن نهج البلاغه ۱۰۷
- ۹۳-۲-۲- صُلْد ۱۰۸
- ۹۴-۲-۲- بررسی دلالت الصُّد در متن نهج البلاغه ۱۰۸
- ۹۵-۲-۲- ضَلْضَال ۱۰۹
- ۹۶-۲-۲- بررسی دلالت الضَّالَّصَّال در متن نهج البلاغه ۱۰۹
- ۹۷-۲-۲- ضَيْف ۱۱۰
- ۹۸-۲-۲- بررسی دلالت الضَّيْف در متن نهج البلاغه ۱۱۱
- ۹۹-۲-۲- ضَخَى ۱۱۲
- ۱۰۰-۲-۲- بررسی دلالت الضَّخَى در متن نهج البلاغه ۱۱۲
- ۱۰۱-۲-۲- ضَبَاء ۱۱۴
- ۱۰۲-۲-۲- بررسی دلالت الضَّبَاء در متن نهج البلاغه ۱۱۴
- ۱۰۳-۲-۲- طَاظًا ۱۱۶
- ۱۰۴-۲-۲- بررسی دلالت طَاظًا در متن نهج البلاغه ۱۱۶
- ۱۰۵-۲-۲- طَخِيَة ۱۱۷
- ۱۰۶-۲-۲- بررسی دلالت الطَّخِيَة در متن نهج البلاغه ۱۱۷
- ۱۰۷-۲-۲- طَرِيق ۱۱۸
- ۱۰۸-۲-۲- بررسی دلالت الطَّرِيق در متن نهج البلاغه ۱۱۹
- ۱۰۹-۲-۲- طَوْد ۱۲۰
- ۱۱۰-۲-۲- بررسی دلالت الطَّوْد در متن نهج البلاغه ۱۲۱
- ۱۱۱-۲-۲- طِين ۱۲۱

مقدمه

نهج البلاغه، کتاب ارزشمند و بی‌همتایی است که گزیده‌ای از سخنان ارزشمند امیر مؤمنان علی (ع) را در بردارد و توسط عالم و ادیب نامی اسلام «ابوالحسن محمد بن الحسین بن موسی» معروف به «سید رضی» (۳۵۹ - ۴۰۶ ق.) در ماه رجب ۴۰۰ ق. تألیف گردیده است.

این اثر بی‌بدیل، هم‌اکنون آینه‌ای تمام‌نما، کرامت کلام علی و اندیشه‌ی والای علوی را با عباراتی ژرف به جهانیان می‌نماید. سرشار از بلاغت و فصاحت و ذوق بلند ادبی است که در حقیقت، آیات قرآن را به نیکی برای مردم تفسیر کرده، و در ضمن آن به ذکر بسیاری از حوادث تاریخ صدر اسلام با عباراتی شیوا پرداخته است.

کتاب نهج البلاغه در سه فصل جداگانه یعنی خطاب به ما، نامه‌ها و کلمات قصار و جملات زیبای حکمت‌آمیز تنظیم گردیده است که به سبب مزایای زیبایی‌های لفظی و معنوی و جامعیت و سبک محکم آن، شگفتی بسیاری از اندیشمندان را برانگیخته است، بطوری که به سبب عظمت خارق‌العاده عباراتش که فوق کلام المخلوق و درون کلام الخالق است، أخ القرآن (= برادر قرآن) نامیده شده است. و برای کسب فیض از دریای معارف آن، تاکنون بیش از هشتاد و یک شرح بر نهج البلاغه نوشته شده است.

با توجه به ذوق ادبی شریف رضی و روح حساس و لطیف او که قسمت عمده زندگی‌اش را به سخنوری و ادبیات سوق داد، به نظر می‌رسد یکی از اهداف اصلی او از گردآوری نهج البلاغه، فراهم ساختن مجموعه‌ای بی‌نظیر از کلام بلیغ علوی و نمایش فصاحتِ الفاظ

و عباراتِ امام علی (ع) است و در پرتو این هدف اصلی، برای علاقمندان به معارف علوی، ترسیم رابطه انسان با خدا با طرح مباحثی از قبیل الهیات و ماوراءالطبیعه، سلوک و عبادت، مناجات و دعا، شجاعت و... نیز بنحوی بسیار تأثیرگذار فراهم شده است.

سید رضی در گردآوری مطالب نهج البلاغه، از آنجا که بیش از هر چیز به جنبه‌های بلاغی و ادبی کلام علی (ع) نظر داشته، در خلال این جمع‌آوری، اغلب به شرح نکاتی پرداخته است که از نظر او در عرصه بلاغت و فصاحت، درخشان‌تر بوده و ذوق ادبی او را بیشتر تحریک کرده است.

توجه به بلاغت کلام علمی، از سوی بسیاری از شارحان نیز پیگیری شده است؛ از آن جمله:

- شرح «فخرالدین: ابوخلید عبدالحمید بن هبة الله» معروف به «ابن ابی الحدید المعتبری» (متوفی حدود ۶۵۰ ق.) با اینکه شرحی تاریخی و کلامی است، اما گهگاه به مناسبت مصداق‌ها، مسایان توجه، به ذکر مثال‌های متعدد از قرآن و حدیث و شعر، بابی از یکی از مسائل علم بیان یا بدیع گشوده است.
- «کمال الدین میثم بن علی بن میثم بحران» (متوفی ۶۷۹ یا ۶۹۹ ق.) در شرح مشهورش بر نهج البلاغه، در برخی از مواضع به مصادیق زیبایی‌های بلاغی و لفظی عبارات اشاره کرده است.
- «میرزا حبیب الله بن محمد هاشمی موسوی خویی» (متوفی ۱۳۲۴ ق.) در شرح مشهورش بر نهج البلاغه موسوم به «مِثْهَاجُ الْبَرَاةِ فِي شَرْحِ نَهْجِ الْبَلَاغَةِ» کوشیده است دشواری‌های این کتاب را شرح و تفسیر و تبیین نماید؛ به دلیل مقدمه مبسوط آن در توضیح ابواب بیان و بدیع از نظر محتوا و تبویب این رساله بیشتر از شروح دیگر قابل توجه است، اما در بسیاری از موارد، مؤلف فاضل آن، به جای استشهاد به سخنان امام علی (ع) به مثال‌های قرآنی یا به اشعار عربی

استناد نموده است، و بعد از مقدمه نیز خطبه‌ها و نامه‌ها از بُعد بلاغت مورد بررسی قرار نگرفته‌اند و همانند شرح ابن میثم و شرح ابن ابی‌الحدید به مصادیق علم بیان یا محسنات علم بدیع اشاره نشده است.

باید در نظر داشت بلاغتِ عربی تا پیش از ظهور اسلام، در سروده‌ها و خطب بروز می‌یافت اما بعد از نزول قرآن، این کتاب الهی، بعنوان یکی از مهمترین دلایل اعجاز زبان عربی، همواره مورد اهتمام دانشمندان و سخنوران جهان اسلام بود؛ این امر در نهج البلاغه که تراوش افکار و آرای امام معصوم و مصون از همه کژی‌ها و جلوه‌ای از کلام الهی و تفسیر بسیاری از آیات قرآن است، دامن می‌یابد به طوری که عنوان این مجموعه مبارک، به سبب اهتمام زیاد به زیبایی‌های بلاغی آن توسط سید رضی «نهج البلاغه» (به معنای راه و طریق اشکار بلاغت) نامیده شد.

کتاب حاضر با عنوان کلی «بررسی دلالت‌های حقیقی و مجازی مفردات جامد نهج البلاغه درباره طبیعت» در سه فصل و یک ضمیمه تنظیم شده است:

- فصل اول به تعریف و تبیین مفاهیم طبیعت و دلالت و انواع آن‌ها اختصاص یافته است.
- فصل دوم به بررسی اصل و ریشه هر یک از الفاظ و مفردات «نهج» (بی‌جان) طبیعت در نهج البلاغه با استفاده از فرهنگ‌های لغت می‌پردازد، سپس دلالت حقیقی و مجازی هر یک از الفاظ مذکور در متن نهج البلاغه، مورد پژوهش قرار می‌گیرد.
- فصل سوم به اغراض کاربرد این الفاظ در اثبات وجود خداوند متعال، توحید، نبوت، معاد و سایر مسائل اخلاقی و ایمانی می‌پردازد.

به نظر می‌رسد الفاظ طبیعت جامد در نهج البلاغه:

۱ - به دو دسته یعنی طبیعت دور و طبیعت نزدیک تقسیم می‌شود، و الفاظ طبیعت نزدیک بیش از طبیعت دور در کلام حضرت آمده است.

۲ - الفاظ طبیعت جامد (بی جان) در نهج البلاغه با دلالت حقیقی بیش از دلالت مجازی کاربرد داشته است.

۳ - دلالت‌های مجازی در الفاظ طبیعت جامد غالباً از نوع مجاز عقلی است.

۴ - هدف امام علی (ع) از کاربرد این الفاظ، اهداف ایمانی چون اثبات ارکان اسلام (توحید، نبوت و معاد) و یا سایر مسائل اخلاقی چون انفاق، عدل، احسان و مانند آن است.

در پایان بر خود فرض می‌دانیم از زحمات استادان دانشور بویژه آقای سیروس محمدی که با کمال دقت و صداقت در تالیف این کتاب مشوق و راهنمای مؤلفان بودند، و نیز آقایان دکتر علی قهرمانی و دکتر امیر مقدم ماقی که با ارائه رهنمودهای خویش، یاریگر مؤلفان بودند، تقدیر نماییم.

همچنین از آقای دکتر غلامرضا باطنی که بازخوانی و ویرایش کتاب حاضر را برعهده گرفتند، بسیار سپاسگزاریم.

از علمای ارجمند، استادان گرامی و صاحب نظران عزیز، بویژه لیل بروز سهوهای احتمالی در این اثر صمیمانه پوزش می‌خواهیم، و خاضعانه از این بزرگواران استدعا داریم پیشنهادها و نظرات راهگشای خود را به مؤلفان انتقال دهند تا ان شاء الله در چاپ‌های بعدی، لحاظ گردد.

وَأَخِرُ دَعْوَانَا أَنِ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ

عباس جوانمرد دولاما

اسفندیار محسنی گورچین قلعه

زمستان ۱۳۹۸